

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

125:3. 2005

Häxor på 1800-talet

Kristina Tegler Jerselius, *Den stora häxdansen. Vidskepelse, väckelse och vetande i Gagnef 1858*, Diss, Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Historica Upsaliensa 209, Stockholm 2003. 342 s.

Denna avhandling handlar om häxor i Gagnef socken i Dalarna 1858. I den dåtida pressen beskrevs häxdansen som en konstig, folklig vidskepelse och i den förhärskande synen på 1800-talet som ett sekel då det moderna samhället växte fram passar häxtro inte heller in. Detta är Kristina Tegler Jerselius utgångspunkt. Hon vill kartlägga vad som hände kring denna häxdans och genomföra en mikrohistorisk analys för att diskutera om händelsen verkligen var så apart, och undersöka hur den gav mening för de inblandade.

Häxdansen började med att morföräldrarna till en flicka som hade berättat att hon hade besökt Blåkulla blev så oroliga för hennes salighet att de gick till komministern i Gagnef, Robert Blumenberg, för att få honom att rädda henne tillbaka från Djävulen. Han hjälpte genom att be för henne och lät henne stanna i sitt hus en tid. Oron spred sig dock snabbt. Fler och fler barn berättade om Blåkullaresor och deras föräldrar tog dem till Blumenberg, som räddade också dem. Det visade sig att så många som 129 barn hade rest till Blåkulla. Kyrkoherden i Gagnef, prosten och domkapitlet kritiserade komministern för att han stödde denna häxtro i stället för att avvisa den som vidskepelse. De genomförde en undersökning i socknen och trots protester från sockenborna förflyttades Blumenberg till en annan socken. 1865 blev han dock vald till komminister i Gagnef och dog där 1867.

Till följd av sin mikrohistoriska ambition fokuserar Jerselius på det lokala sammanhanget kring häxdansen. Gagnef var liksom andra dalasocknar ett traditionellt, homogent samhälle präglat av stor ömsesidighet. Under 1800-talet utmanades det gamla och invanda av nya kapitalistiska inslag (skiftesrörelse och arbetsvandringar). I material från lokalpolitiska organ finns inte någon hänvisning till häxdansen, vilket tolkas som att man från kyrkoledningens sida försökte tysta ner häxtron och häxanklagelserna och i stället pratade om barnundervisning. Många i Gagnef stod bakom häxdansen och det finns inte några uttryck för lokala konflikter. Detta får författaren att mena att häxdansen förenade socknen. 70 procent av de inblandade 129 barnen var under nio år och drygt 60 procent av dem flickor. Jerselius menar att deras Blåkullaberättelser byggde på en muntlig tradition i bondesamhället och undrar om de till och med är uttryck för en särskild barnfolklore, där barnen genom sina berättelser fick uppmärksamhet. Ingen trodde på allt barnen sade. Förklaringen till deras Blåkullaberättelser var antingen att de hade blivit offer för Djävulens lockelser (Blumenberg) eller fått en för dålig barnuppfostran (kyrkoherden Wahlin). Gemensamt är dock att man inte ansåg att

de ljög. Barn var oskuldfulla och detta, menar författaren, visar på en ny syn på barndomen som något eget i förhållande till den vuxna – betydigt mera skuldfyllda – världen.

Komminister Robert Blumenberg är central i analysen. Det var hans agerande som gav rörelsen den utbredning den fick. Blumenberg förstod Blåkullaberättelserna som ett uttryck för Djävulens makt över socknen och han ville åter göra barnen till Guds barn. Det var också föräldrarnas målsättning och de trodde att orsaken till att Djävulen kunde ha en så stor makt över deras barn var att barnen inte hade blivit ordentligt döpta. Gudmödrarna fick skulden. För Blumenberg handlade det snarare om att föräldrarna hade levt ett syndigt liv och att Gud hade låtit Djävulen få denna makt över barnen för att uppmana föräldrarna att bekänna sina synder och övergå till Gud och därmed leva ett mindre syndigt liv. Det handlade om väckelse och särskilt om förbättringar av dryckesvanorna. Jerselius visar att väckelse och nykterhet alltid hade varit viktiga för Blumenberg som präst och att han flera gånger före 1858 hade varit i konflikt med domkapitlet om detta. Med Blåkullabarnen fick han äntligen gehör för sina väckelseambitioner. Avhandlingen följer Blumenberg livet ut; den sista undersökningen handlar om hans arbete som folklivsforskare i Närke efter 1858. Han byggde här vidare på det intresse för folklivet som hade uppstått under häxdansen, men det var också ett sätt för Blumenberg att med ett vetenskapligt arbete återigen bli respekterad av eliten.

Händelserna kring häxdansen i Gagnef var alltså inte marginella; de hade relationer med många av tidens rörelser och deltagare från etablerade grupper i den agrara miljön. Barnens Blåkullaberättelser byggde på en barnfolklore, men resulterade enligt författaren i en enande rörelse i socknen i och med att prästen Blumenberg utifrån tidens nya syn på barn gjorde häxdansen till en väckelse.

En brist i avhandlingen är avsaknaden av diskussion om tidigare forskning om häxdansen. Företeelsen är välkänd och väl beskriven sedan länge. Jerselius följer tidigare forskning genom att i huvudsak skriva in häxdansen i en häxkontext, men inte bara. Det nya är att hon vidgar kontexten och knyter an till mera vanliga rörelser. Jerselius kan därigenom övertygande visa att händelsen inte var så apart som den framställts. Man kan därmed bättre förstå vad den för aktörerna handlade om.

Denna fruktbara bredare contextualisering följer av bokens kanske största förtjänst, nämligen försöket att skriva mikrohistoria. Det är inte många svenska forskare som explicit har gjort detta tidigare. Syftet med en mikrohistorisk studie är att se historiska fenomen i en sammansatt lokal kontext, utifrån ett brett urval av källor. Genom mikrohistoria undviker man att ha nationalstaten som undersökningsobjekt, och man slipper fundera över på vilka sätt lokalstudier representerar något större. Det är det lilla man vill åt för att där se hur olika strukturer möts och hur det uppstår helheter och motsättningar. Det är en aktörs- och konfliktin-

riktad analytisk modell som skall lyfta fram aktörens förmåga till målinriktad handling inom vissa strukturella ramar. I detta lilla blir alla system öppna och förändringsbara.

I ett internationellt sammanhang är metoden välkänd och Jerselius är ordentligt inläst på de argument som framförts för mikrohistoria. Vad jag däremot saknar är en tydligare diskussion om hur man skall genomföra en mikrohistorisk analys. Det är här de stora problemen ligger. Det är en tidskrävande metod, om man skall fokusera på alla sammanhang som det undersökta kan ingå i. Det ställer krav på en stor källgenomgång och en omfattande inläsning av relevant forskning. I princip skall man inte välja något framför något annat, men frågan är om det går att arbeta på detta sätt. Om inte annat måste man ju sätta begrepp på det man undersöker. Det är svåra problem och Jerselius lösningar är kanske inte alltid de bästa. Jag vill i diskussionen av tre relevanta teman från boken visa detta och hoppas därmed kunna bidra inte bara med en kritik av boken utan också med en utveckling av en mikrohistorisk metod.

Häxdansens sociala sammanhang

Utifrån tidigare forskning om Dalarna ger Jerselius en karakteristik av Gagnef som en socken med spänningar mellan traditionella och moderna drag – en homogen social struktur och nära relationer, som utmanas av skiften och arbetsvandringar. Denna närmast strukturella förklaring till häxdansen är knappast resultatet av en mikrohistorisk metod. Härefter undersöker Jerselius de 120 familjer i Gagnef som hade kontakt med häxdansen, och dessutom dem som stödde dansen. Resultatet blir att det var de etablerade bönderna och deras hushåll som understödde häxdansen och att människorna i Gagnef socken i och med detta förändrades. Alla var med eller kunde vara det. Det är lätt att föreställa sig att något så konstigt som denna häxdans särskilt skulle ha tilltalat samhällets perifera grupper. Det gjorde den inte. Det framgår tydligt.

Jag tycker dock att man i en mikrohistorisk analys borde ha gått vidare och undersökt dessa personer ytterligare. Alla i Gagnef deltog trots allt inte och det förefaller inte omöjligt att hitta en förklaring till detta. En sådan möjlighet kunde vara att se på geografin, och om man gör det får man faktisk intrycket att de som stödde häxdansen inte kom från alla områden i socknen. Det fanns byar där uppbackningen var liten och byar där den var mycket stor. I Mockfjärd var den starkast. Häxbyarna låg alla i ett område som i topografiska verk beskrivs som berg- och skogrikt i motsättning till resten av socknen som karakteriseras av öppen slätt. Om författaren hade kombinerat denna typ av topografisk analys medan traditionell social kategorisering av häxfamiljerna hade häxdansen kunnat tolkas som ett uttryck för en konflikt bland sockenborna, där förklaringen inte är social eller ekonomisk, utan sannolikt handlar om kommunikation eller motsättningar mellan centrum och periferi. En sådan närläsning av socknen hade passat in i en

mikrohistorisk studie. Och vad mera är, den sätter ett frågetecken vid författarens påstående att häxdansen förenade socknen.

Häxor och häxdans

Jerselius definierar delvis sitt ämne som häxor på 1800-talet, och är väl inläst på svensk och internationell forskning om häxor, som ju oftast rör äldre perioder. Hon understryker likheterna mellan 1600- och 1800-talets häxor. Här drar hon också in etnologisk forskning som anser sig ha visat att det fanns häxor på 1800-talet. Syftet är att visa att häxorna i Gagnef inte heller i ett sådant sammanhang var så speciella som ofta antyds. Jag hade dock gärna sett en mera systematisk jämförelse över tid.

De likheter som Jerselius ser är själva diaboliseringen och det att se djävulen som motbild för att rättfärdiggöra det gudomligas samhällseliga plats. Det handlar också om tankar om att vara utvald och stå emot Djävulen och diskussioner om trovärdighet. Det finns mycket gemensamt i retoriken, strategin och den dramatiska berättelsen. Den viktigaste skillnaden är, menar Jerselius, att det på 1800-talet saknades sexuella undertoner och det visar, menar hon, en ny syn på den oskuldsfulla barndomen. Häxorna riskerar inte heller att bli åtalade och med tiden blir de en del av en redan etablerad väckelse.

Linda Oja, Marie Lennersand och Maria Wallenberg Bondesson¹ har också gjort jämförelser över tid utifrån häxforskning, och om man försöker jämföra resultat från Bondessons undersökning av häxor i 1670-talets Hälsingland med Jerselius kan man se ytterligare skillnader. Bondesson hittade 479 vittnen och 160 personer anklagades för att vara häxor. 1858 fanns 129 vittnen, men bara två eller eventuellt fyra anklagades. På 1800-talet var det viktigare att identifiera vittnen än att fånga häxor. På 1600-talet gjorde häxor mycket annat än att åka till Blåkulla. I 1800-talets häxdans finns bara berättelser om Blåkulla och dessa handlar egentligen om synd och hur man skall slippa denna. Det finns ingenting kvar av all den magi som tidigare fanns kring häxorna.

Om man jämför med 1600-talet blir det tydligt att det på 1800-talet var viktigt att lyssna på vittnena och deras berättelser. Som jag ser det kunde man lika gärna kalla detta en väckelse och det gör kanske häxdansen ännu mer normal. Jerselius har dock tidigt, i sin problemställning, bestämt sig för att häxdansen var ett häxfenomen och låtit denna forskning vara hennes forskningsläge och inte den stora väckelseforskningen. Men borde inte den mikrohistoriska metoden ha krävt att hon hade varit öppen för flera forskningslägen och att hon därmed hade blivit tvungen att reflektera över hur hon skulle begreppsliggöra det hon undersöker:

1. Marie Lennersand & Linda Oja, "Vittnande visionärer. Guds och Djävulens redskap i Dalarnas häxprocesser", i Hanne Sanders (red), *Mellem Gud og Djævelen. Religiøse verdensbilleder i Norden 1500–1800*, København 2001, s. 177–202; Maria Wallenberg Bondesson, *Religiösa konflikter i norra Hälsingland 1630–1800*, Stockholm 2003.

häxeri eller väckelse? Detta visar tydligt att fenomenet också i en mikrohistorisk undersökning finns först när forskaren kallar dem något och i detta betecknande ligger redan en begränsning i förhållande till mikrohistoriens uttalade mål att beskriva totaliteten.

Robert Blumenberg

Avhandlingen ger en bild av Robert Blumenberg som en person som genom hela livet var i konflikt med andra delar av eliten och häxdansen passar in i detta mönster. Samtidigt är tanken att han ändrade beteende i förhållande till eliten efter häxdansen genom att försöka bli accepterad som folklivsupptecknare. Häxdansen var alltså avgörande för hur hans liv utvecklades efter 1858. Men ett mikrohistoriskt studium kan riskera att lägga för stor vikt vid den lilla del av verkligheten man undersöker. Det finns därför anledning att diskutera om man kan ordna hela Blumenbergs liv kring denna dans.

Som en upptakt till häxdansen beskrivs alltså hur Blumenberg under hela sitt liv hade levt i konflikt. Det är klart att han kom i konflikt kring häxdansen, ja att han var i konflikt sedan mitten av 1840-talet när han blev aktiv i nykterhetsrörelsen i Hedemora. Men för tiden före 1845 bygger beskrivningen av hans konfliktfyllda liv uteslutande på två ställen (1834 och 1842) i hans dagbok. Det är inte mycket. Denna läsning av dessa två beskrivningar i dagboken är inspirerad av konflikterna kring häxdansen.

Om man ser på själva konflikten så beskrivs den som att de andra prästerna var oförstående och bara ville tysta ner häxdansen. Det hävdas att de skickligt undvek att diskutera häxprocessen och att detta var en medveten strategi. Slutsatsen grundas på en omfattande genomgång av lokalt material, bland annat från sockenstämman. I detta material förekommer häxdansen inte. Det är emellertid alltid svårt att tolka tystnanden. Det finns egentligen bara ett uttalande om att det skulle ha funnits en sådan strategi från Blumenbergs motståndare, Wahlin, och det hänvisas det ganska ofta till. Emellertid har också väckelseforskningen haft svårt att belägga väckelser i just denna typ av källor. Det kanske inte var på sockenstämman man grep sig an sådana problem. Återigen tycker jag att häxdansen får för stor betydelse i tolkningen av källorna.

Det samma kan sägas när Jerselius går igenom engagemanget för skolpolitik i Gagnef decennierna efter häxdansen och ser detta som en reaktion på denna. Skoldebatten var en stor fråga under det sena 1800-talet och att man diskuterade utbildning i Gagnef behöver inte ha något som helst med häxdansen att göra.

Häxdansen anses som sagt också ha haft stor betydelse för Blumenbergs senare liv. Men om man tittar på dagboksuppteckningar från början av Blåkullaberättelserna är de ganska lika Blumenbergs senare folklivsuppteckningar: noggrant upptecknade och skrivna med distans. Det verkar finnas en genomgående nyfikenhet på folktron hos Blumenberg. Detta är inte något som kommer till efter 1858. Det

är kanske denna nyfikenhet som får honom att lyssna på barnen och deras föräldrar. Sedan upplever han också ett religiöst budskap i deras tal som han menar är relevant för kyrkan och därmed ändrar sig hans intresse. Det rör vid den väckelseled som har brunnit i honom sedan mitten av 1840-talet.

Med dessa kritiska synpunkter har jag velat understryka risken att i ett mikrohistoriskt studium ge för mycket plats eller vikt åt den fokuserade episoden. Det får inte bli en ödeshistoria med denna episod som den dramatiska höjdpunkten. Målet måste vara att ge episoden rätt vikt och det är, vill jag understryka, inte lätt. Det kräver stor kunskap om samhällutvecklingen och tydliga val angående hur man strukturellt vill beskriva denna för att kunna ge det lilla fenomenet en rimligt balanserad plats i historien. En medvetenhet om strukturen men också en vilja att ändra på etablerade tolkningar av denna ser jag som en nödvändig förutsättning för mikrohistoria.

Konklusion

Avhandlingens stora förtjänst är ambitionen att genomföra ett mikrohistoriskt studium. Detta gör att Jerselius på ett intressant sätt kan visa sammanhangen mellan häxtro, väckelse, nykterhetsrörelse och folklivsforskning vid mitten av 1800-talet. Detta är nytt i förhållanden till den äldre folkrörelseforskningen som har varit så upptagen av de moderna dragen i de nya folkrörelserna att banden tillbaka i tiden har kapats. Häxtron var ett gammalt kulturinslag som lätt kunde användas i 1800-talets världsbild och hade stor betydelse för de moderna rörelserna. Genom att fokusera på sammanhangen mellan att gå i dialog med en folketro, som häxtron, och samtidigt distanserat kunna uppteckna den, som är fallet med Blumenberg, bidrar Kirstina Tegler Jerselius också till den folkloristiska och kulturhistoriska forskningen. Avhandlingen är på detta sätt ett viktigt och nytt bidrag till 1800-talets historia, som knyter början och slutet av detta sekel samman. Vi kan inte blott se ett moderniseringsbrott år 1850.

Trots förtjänsterna med den mikrohistoriska metoden saknar jag ett mer stringent metodiskt försök att analysera fram och diskutera vad det egentligen är man ser i Gagnef 1858. Bitvis är analysen mycket lik traditionella socialhistoriska analyser, vilket innebär att möjligheterna i det mikrohistoriska angreppssättet inte utnyttjas. Jag saknar dessutom tydligare jämförelser över tid och med andra samtida fenomen. Sådana behövs för att kunna precisera likheter och skillnader, och därmed det historiskt specifika. Att samband finns mellan häxtro, väckelse, nykterhet och folklivsuppteckningar är tydligt, men kanske inte alltid hur dessa sammanhang ser ut. Vidare skapar mikrostudiens fixering vid en episod en ödeshistoria där allt annat kan rubriceras som före eller efter. Detta hindrar förståelsen av andra utvecklingars eller episoders betydelser och riskerar att ge enstaka källställen en vikt de inte kan bära. Allt detta upplever jag som uttryck för de problem som uppstår när man vill använda en mikrohistorisk metod; man måste

så att säga använda kontexten, historien och strukturen för att ge mening åt det lilla, men samtidigt får alla tre en helt ny betydelse när man ser dem i full blom och i en fascinerande samkördhet i ett fenomen som häxdansen.

*Hanne Sanders**

* Fakultetsopponent